СӘН ҺӘМИШӘ БИЗИМЛӘСӘН

БАКЫ . КӘНҸЛИК . 1999

КЕЧӘ ЗӘНКЛӘРИ

Хатирә сөздән чох һиссијјатла бағлыдыр. Буна көрә дә бөјүкләримизи, севдијимиз адамлары јада саланда тәкчә онларын ајры-ајры сөзләрини, данышыгларыны хатырламырыг, бә'зән һәтта илләр узуну давам едән сөһбәтләр дә унудулур, амма о сөһбәтләрин үмуми мәзмуну, овгаты, һәмин вахтларда дујдуғумуз һиссијјат галыр. Һәр бир ад үрәјимиздә көзә чөкмүш көрүшләрин, јаддаша көчмүш сөзләрин, һиссијјатымыза һопмуш дујғуларын әлван бир спектрини ојадыр, кур бурулғаныны һәрәкәтә кәтирир. Әл дәјәндә күчүнү, көзәллијини итирән кәпәнәк ганадлары кими бә'зән хатирәләрә дә тохунуланда, јазыја чевриләндә үрәјиндәки шәклини, сеһрини итирир. Чүнки һеч бир сөз инсанын, сәнәткарын үрәјимиздә ојатдығы дујғулары бүтөвлүкдә ифадә едә билмәз.

Һәјатда олан вә олмајан јазычыларымызын һәр биринин үрәјимдә мүәјјән бир образы вар. Бу образ өнчә онларын әсәрләриндән алдығым тәәссүратла, сонра шәхси танышлыгдан доған дујғуларла чизки-чизки, рәнк-рәнк јараныб. Бә'зиси тамамланыб, бә'зиси јох. Бә'зиси һәр күн көз габағындадыр, бә'зиси гапысы аз-аз ачылан хатирә отагларында...

Севимли халг јазычымыз Илјас Әфәндијевин әсәрләри дағлар архасындакы узаг дағ кәндләриндә, сонсуз көрүнән јенијетмәлик вә кәнчлик илләриндә бизим јахын достумуз олмушду. Һекајәләриндән, повестләриндән чан атдығымыз бир һәјатын, исте'дад вә габилијјәтлә бүтүн гапылары ачмаг мүмкүн олан, севкиси шан-шөһрәтдән, тохлугдан чох садә һалаллыға, дујғулу нәчиблијә мејл едән бир дүнјанын һәнири үзүмүзә вурурду. Она өз јазычымыз кими бахырдыг. Чүнки кәләчәјимизә олан үмидләримизә ганад тахырды; кәнддә бөјүмәјин, касыблығын үзгаралығы олмадығына, әксинә, бир чох һалларда үстүнлүк олдуғуна инандырырды. Тәсвир етдији һәјатын романтикасы јенијетмәлик хәјалларымызла үст-үстә дүшүрдү. О санки бизим јашадығымыз тәбиәтин шәклини чәкирди. Она бу доғма мүнасибәтимиз һансы һекајә вә ја повестиндән башланмышды? Инди дәгиг хатырлаја билмирәм. Амма «Бағларда кечәдән парчаланыб галмыш гаранлыглар һәлә чәкилмәмишди. Бир аз узагда гыврыла-гыврыла пырылдајан чај јени доған күнәши парлаглыгла әкс етдирирди» мисраларындакы дәгиг мүшаһидәнин вә ифадә тәрзинин үрәјими сызылдатдығы инди дә јадымдадыр. Јахуд «кечә сакит вә көзәлди, кечә ону бүрүјән ај ишығы кими ајдын вә әбәди бир мәһәббәтдән данышырды» чүмләси ичиндән кечдијимиз кечәләрә тәзә, романтик бир көзлә бахмағымыза сәбәб олурду.

«Сөјүдлү арх», «Көрпүсаланлар» охучулар, китаб һәвәскарлары арасында әлдән-әлә кәзирди. Гәзетләрдә тәнгидчиләрин, милли әхлаг «стандартолог»ларынын мүзакирә вә мүбаһисәләри өз јериндә; истәјән охујурду, истәмәјән охумурду. Амма һаггында һөкмләр верилән бу әсәрләри һамы охујурду. Сосиализмин хошбәхтликләри, «шән һәјаты», «ишыглы кәләчәји» барәдә чилд-чилд романлардан сонра Илјас Әфәндијевин лирик-психоложи үслубу, өјрәндијимиз өлчүләрә сығмајан образлары гејри-ади бир тә'сир бағышлајырды. Вә ону тәбии шәкилдә охучуларын, халгын севимли јазычысына чевирмишди.

Илјас Әфәндијеви илк дәфә Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрынын сәһнәсиндә «Унуда билмирәм» тамашасында көрмүшдүм. Сәһв етмирәмсә, 1967-чи ил иди. О бојда көзәл романларын мүәллифи тамашачыларын тәләби вә кур алгышлары илә санки утана-утана сәһнәјә чыхмышды. Бир ајағы гачарагды. Үзүндә утанчаг бир тәбәссүм варды. Амма бу утанчаглыға көрдүјү ишин, әсәрин уғурунун доғурдуғу бир севинч, кизли бир мәмнунлуг да гарышмышды. Бу ики чәһәти шәхси танышлыгдан сонра да дәфәләрлә мүшаһидә етмишдим. О өз әсәрләринин, сөзүнүн гијмәтини билирди, бу сөзүн үстүндә әсирди, һагсыз рә'јә әсәбиләширди, амма тә'риф далынча да гачмырды.

Инанырам ки, онун һаггында јазылан хатирәләрин чохунда Илјас мүәллими беләә хатырлајырлар: мүәллиф ложасында чәнәсини әлинә сөјкәјиб аз гала ложаны гучагламыш шәкилдә, ја да әлини азча јана әјилмиш башына дајаг етмиш бир вәзијјәтдә. Гәбирүстү абидәдә сонунчу вәзијјәт дәгиг әксини тапыб. Ишыглары сөнмүш салонда тамашанын тә'сирилә көзүмүз тез-тез ону ахтарарды. Јүзләрлә, минләрлә адамын бахышындакы, үрәјиндәки миннәтдарлыг бир үнвана тушланарды.

Аз сонра «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә ишләмәјә башладым. Тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг, театр вә кино шө'бәләриндә әдәби ишчи, сонра шө'бә мүдири олдум вә тәбии шәкилдә республиканын әдәби-мәдәни һәјатына гошулдум, көрүшләрин, кур мүбаһисәләрин иштиракчысына чеврилдим, сәнәткарларын јарадычылыг лабораторијалары үзүмә ачылды, ағсаггал јазычыларымызла отуруб-дурасы олдум.

Аз-аз көрүшдүјүм, амма һәр көрүшүндән үрәји долу, ганадлы ајрылдығым јазычыларымыздан бири дә Илјас мүәллим иди. Тәәссүф ки, бу көрүшләр вә сөһбәтләримиз һаггында гејдләр апармамышам. Јә'ни илк танышлығымызын һансы илдә, һансы ајда олдуғу јадымда дејил. Һәр һалда 1970-чи илләрин орталары иди. Үзејир бәј Һачыбәјли күчәсиндәки мәнзилинә кетмишдим. Гәзет үчүн һазырланмыш бир материалы охујуб фикрини демәлијди. Әсас ишдән сонра мәнимлә марагланды, нә јазырам, һансы рајонданам, атам, анам нәчидир, нечә ушаглары вар, бачы-гардашларым нә иш көрүр, евләнмишәмми вә с... Сөһбәт хатиринә верилән суаллар дејилди. Утана-утана Илјас мүәллимин әсәрләринин бизим һәјатымызда нечә из бурахдығы барәдә тәхминән јухарыда јаздығыма бәнзәр фикрими демишдим. Сәмими, үрәјимдән кечән бир шәкилдә. Вә бу фикирләр ону марагландырмышды. Диккәр тәрәфдән сөһбәтдән бәлли олду ки, Илјас мүәллим ардычыл ишләсә, далбадал јени пјесләри мејдана чыхса да, јә'ни бүтүн күнләри јазы масасынын архасында вә театрда кечсә дә мәтбуаты диггәтлә изләјир, хүсусән «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә кедән бүтүн јазылары охујур вә онлара өз мүнасибәти вар. Сөһбәтдән о да ајдынлашды ки, мәним үчүн көзләнилмәз олса да, Илјас мүәллим мәни гијаби танығыр вә мәтбуатда кедән јазыларымы охујуб, һәтта јазычылар арасында, ја евдә сөһбәт заманы һаггымда хош сөзләр дејиб. Бунларла јанашы гәрибә бир шеји дә һисс еләдим ки, Илјас мүәллими даһа чох мәним сојадым, әслим-нәслим марагландырырды: Рүстәмханлы фамилијасы һарадан кәлир, бабаларым доғрудан да хан олублар, јохса јох? Мән дә зарафатла чаваб вердим ки, Рүстәмхан бабам гуру бәјләрдән олуб. Илјас мүәллим дә зарафатла кечмиш памбыг бәјләрини хатырлатды, Гарабағ әсилзадәләриндән, онларын чохунун бәјлик титулу, ат, папаг вә хәнчәрдән башга бир шејләри олмадығы, ханлығын, бәјлијин вар-дөвләтдән чох әсил-нәчабәт билдирдијиндән данышды. Вә Илјас мүәллим көзүмдә бирдән-бирә дәјишилди: Театрдан, тамашаларынын руһундан көрүнән, бүтүн јени дәбләри, кәнчләрин истәјини, һәјатыны һисс едән, чағдаш дүшүнчәли, «күбар задәкан», «шәһәр адамы» сајдығымыз Илјас Әфәндијев дөнүб олду көһнә бир бәј, кәнд ағсаггалы, Гарабағын көһнә дүнјасынын бир парчасы, чөлләрдән, дағлардан, гәдимликдән, тәрәкәмә һәјатындан, идиллик ичмә мүһитинин дуру, саф, мәрдано мүнасибәтләриндән өтрү бурнунун учу көјнәјән, Шуша галасы дејәндә овгаты дәјишилән, чох билән, мә'луматлы, ушаглыгдан бәри көрдүкләринин һеч бирини унутмамыш чанлы бир хәзинә, «гәдим» бир адам... Һејрәтләндијими көрәндә өзү дә дахили бир мәмнунлугла деди ки, һәр шеји, бүтүн деталлары, адлары јахшы хатырлајыр, кағызсыз-филансыз һамысы јадындадыр. Доғрудан да, сонралар «Керијә бахма, гоча!», «Үчатылан» әсәрләрини охујанда Илјас мүәллимин кечиб кетмиш дүнјамызы нечә дәриндән билдијинә, јашатдығына, јаддашынын дәгиглијинә, руһән о дүнјанын адамларына бағлылығына бир даһа тәәччүбләндим. Илјас мүәллим санки сөзарасы, амма әслиндә чидди бир марагла Елчинин әсәрләринә мүнасибәтими сорушду вә һисс еләдим ки, чавабым үрәјинә јағ кими јајылыр. Елчинлә, Тејмурчинлә, бачысы оғлу Чинкиз Әлиоғлу илә јахынлығым, достлуг мүнасибәтләримизин үрәјиндән олдуғуну һисс еләдим. Сонра бир нечә чаван насир вә тәнгидчи илә дә марагланды, әдәби кәнчлијә мүнасибәтими сорушду. Бу сөһбәтләр мәним

үчүн гијмәтли, унудулмаз, тарихи сөһбәтләр иди. Амма өнәмли олан бу иди ки, көрүшүмүздән Илјас мүәллимин дә разы галдығыны һисс еләмишдим. Јә'ни она маргсыз олсајды, јазыны алан кими чыхыб кедәрдим, е'тираз да еләмәзди. Амма Илјас мүәллим сөһбәти өзү шахәләндирди, бизим кәндләрлә марағында көһнә бир дүнјанын хиффәти варды вә данышығымда һансыса она таныш олан бир һәјат лөвһәси көрәндә овгаты дәјишилирди вә һәмин лөвһәни өз хатирәләри илә тамамлајырды.

Тамашаларына бахыб-бахмадығымы да сорушду. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә бир мүддәт «театр, кино» шө'бәсинин мүдири олдуғумдан бүтүн тамашалара бахдығымы билдирдим. О да мәсләһәт көрдү ки, тамашалары бурахма!..

Ајрыларкән мөһкәм-мөһкәм деди ки, зәнк вур, әлагә сахла, јени јазыларыны, китабларыны вер, охујум вә ону да әлавә еләди ки, (Илјас мүәллимин сөзү олдуғуна көрә јазмалыјам) «Сәнин кими чаванлары көрәндә үрәјим ачылыр»...

О вахтдан сонра Илјас мүәллимлә һарда көрүшдүксә, сәмимијјәтини, доғма мүнасибәтини һисс еләдим. Әввәл-әввәл растлашанда унутмадығыны көстәрмәк үчүн јары суал, јары нида шәклиндә «Рүстәмханлы?!»—дејәрди, адымдан чох сојадымы чағырарды... Һәр дәфә дә јазмағымла, јени китабымла марагланар, рајона кедиб-кетмәдијими, ата-анамы сорушарды. О сәмимијјәтдән, исти мүнасибәтдән истифадә едиб Илјас мүәллимлә тез-тез көрүшмәк вә сөһбәтләримиз әсасында ону дујдуғум шәкилдә чатдырмаға имкан верән, үрәкли бир јазы јазмаг истәјирдим. Тәәссүф ки, чөрәк дәрдиндән, гачһагачдан имкан јохду. Елә билирдик өмүр ирәлидәдир, һәр шејә вахтымыз чатачаг. Јалныз 1994-чү илдә Гарабағ әлимиздә олмајанда Илјас мүәллим һаггында «Өзүмүздән бөјүк сөзүмүз» адлы бир мәгалә чап етдирдим. Өзү илә сөһбәт арзум галды. Мәгаләни охумушду, зәнк вуруб разылығыны билдирди. Белә ишләрдә чох диггәтлијди вә башгаларындан да бу чүр көзләјирди...

«Унуда билмирәм», «Мәһв олмуш күндәликләр» пјесләри бәдии-естетик дәјәрләри илә јанашы, Азәрбајчанын чидди проблемләринә тохунурду вә тамашалар бөјүк уғурла кедирди. Бир дәфә бу барәдә фикирләрими Илјас мүәллимә дедим, «Унуда билмирәм» тамашасында Араз һаггында маһныны илк дәфә динләјәндә ағламышдым. Гулаг асандан сонра гәрибә бир епизод данышды. Деди ки, һәмин маһныны главлит (сензор) кәсиб тамашадан чыхармаг истәјирди. Ахырда о вахт Мәркәзи Комитәдә ишләјән рәһмәтлик Чәфәр Чәфәрова мүрачиәт етмишдиләр, о ичазә вермишди. Сензура ишчиләри билмирдиләр ки, Чәфәр Чәфәров пјеси охујанда мәндән һәмин јери даһа да күчләндирмәји хаһиш етмишди...

Илјас мүәллим ушаглара, нәвәләринә чох бағлы иди вә онлара хүсуси бир һәссаслыгла јанашарды. Јадымдадыр, нәвәси Јалчынын Үзејирбәјин ушаглығыны ојнамасы (Үзејирбәј Һачыбәјли һаггында Анарын филминдә) она ләззәт верирди, бу барәдә аз гала јени әсәринин севинчијлә данышырды.

Әфәндијевләр аиләсинин чешидли јығынчагларындан, тојлардан, јарадычылыг ахшамларындан, ушагларын мәчлисләриндән, тамашалардан сонра Илјас мүәллимлә бүтүн көрүшләримдән јадымда мараглы епизодлар галыб. Хүсусән, 1988-чи ил «Азадлыг» мејданындакы һадисәләр, мәним 18 күн о мејданы идарә едәнләрдән бири олмағым, милли азадлыг һәрәкатында иштиракым Илјас мүәллимә ләззәт верирди. Һәр дәфә көрүшәндә бу мәсәләләр барәдә сөһбәт салырды. Азәрбајчанын азадлығы, бирләшмәси, вәһдәти онун ән бөјүк арзусу иди. Буна көрә дә мүстәгиллик уғрунда мүбаризәни диггәтлә изләјирди. Чүнки бу мүбаризә онун да әсәрләринин, пјесләринин, хүсусән, Шејх Мәһәммәд Хијабани һаггында пјесинин әсас «гәһрәманы» олмушду... Кәнддән кәлмә утанчаглығым мане олса да Илјас мүәллим өзү көрпү салырды, марагланырды, мәчлисләрдә јанына чағырырды.

Һәјатынын сонуна доғру тез-тез зәнкләширдик. Ахшамлар кеч јатырды. Мән кеч зәнк вурмаға чәсарәт еләмәсәм дә, Илјас мүәллим көнлү истәјән вахт зәнк вурурду. Тәзә пјесләри барәдә, сон вахтлар даһа чох Гарабағын талејиндән доған нараһатлыгла данышырды. Бу кечә зәнкләринин һәр бири мәним үчүн бир севинч иди. Һәм дә мәни утандырырды. Һисс еләјирдим ки, ағсаггалларымыз биздән даһа һәссас, даһа диггәтлидирләр. Мәтбуатда, ММ-дә кедән мүбаһисәләрлә бағлы өз мүнасибәтини билдирәр, сон дәрәчә дәгиг, орижинал мүлаһизәләрини сөјләјәрди. Илјас мүәллим бүтүн вахтыны јарадычылыға версә дә ичтимаи-сијаси проблемләр һаггында да өзүнәмәхсус, објектив рә'ји варды...

Елчинин јарадычылыг вә ичтимаи уғурларына чох севинирди. Бир дәфә Рус Драм Театрында ојнанылан пјесиндән сонра ахшам бәрабәр олсаг да, амма телефонла да хејли сөһбәт етмишдик.

«Бу сәнин халгындыр» китабымы һаггында јаздығыма көрә Илјас мүәллимә вермишдим. Бир нечә күн сонра кечә зәнк вурду вә китаб һаггында, үмумијјәтлә јазыларым һаггында һеч кимдә көрмәдијим чох бөјүк үрәклә објектив вә сон дәрәчә дәгиг фикирләр деди. Онун сөзләрини тәкрарламаг тәвазөкарлыгдан кәнар олар. Амма Илјас мүәллими тәәччүбләндирән шаирликлә, ичтимаи фәалијјәтлә јанашы вахт тапыб әдәбијјатымызы изләмәјим вә ардычыл бу барәдә јазмағым иди. «Инди јазычылар да бир-бирин охумурлар. Јахшы ки, сән әдәби просеси изләмисән вә вахтында фикрини јазмысан. Сонра унудулур. «Китабда дүшмәнләримизә чавабларым, Азәрбајчанын талеји илә бағлы мәгаләләрим бөјүк әдибимизә јахшы тә'сир бағышламышды. «Сәнин парлаг тәнгидчилик габилијјәтин вә өз үслубун вар. Елчин дә тәнгиддә нәсриндәки кими күчлүдүр. Нијә

аз мәшғул олурсан! Бу да вачибдир. Јазычыны јазычыдан јахшы дујан олмаз. Јарымчыг гојмајын. Шаир, насир чохдур. Амма бу чүр кениш елми-нәзәри тәфәккүрү, бу чүр дәгиг мүшаһидәси вә көзәл ифадә тәрзи, дили, үслубу олан әдәбијјат адамларымыз аздыр. Тә'риф хәтринә демирәм а!.. Мәним сөзләрими јадында сахла, гәләмдән мөһкәм јапыш!» Бир нечә күн бу тә'рифин хошбәхтлији ичиндә јашадым. Сонралар Илјас мүәллим бу фикирләринин бир гисмини ајрыча бир мәгалә кими јазыб «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә чап етдирмишди...

Илјас мүәллимин ән көзәл хүсусијјәтләриндән бири үрәк гыздырдығы адамлардан әсәрләри һаггында фикирләрини сорушмасыјды. Рә'јләрә гаршы һәссасды. Һәрчәнд ки, бә'зи фикирләрә әһәмијјәт вермәмәји дә бачарырды. Бир дә көрдүн сорушур: «Садыгчан һаггында повестими охумусан?» Мөвзусу Гарабағ һәјатындан алынмыш сон повестләри она чох доғмајды вә бу повестләри һамынын охумасыны истәјирди. Сонра елә олду ки, нәшријјатдакы һәмин повестләри вә һекајәләри өн сөз јазмаг үчүн мәнә вердиләр. Охудуғум кечә Илјас мүәллимә зәнк вуруб повестләри дојунча тә'рифләдим. Һисс еләјирдим ки, Илјас мүәллимин үрәјинә јағ кими јајылыр. Чүнки бу повестләр Илјас мүәллимин Гарабағ һаггында гу нәғмәси иди. Сонра ону да дедим ки, әсәрләр һаггында јазырам, китабда кедәчәк, өн сөз кими... Разылығыны билдирди.

Китаба өн сөз јаздым. Тәәссүф ки, Илјас мүәллим охуја билмәди...

Илјас мүәллим јазыларында да, һәјатда да чох кәнч иди. Ихтијар јашында да кәнч иди, руһу чох чаван иди вә буну дујмағымыздан зөвг алырды...

Илјас мүәллимлә арамызда јаша, тез-тез көрүшүб-көрүшмәмәјә бахмајан зәриф, һәссас, давамлы, дәдә-бабаларымызын е'тибарына бәнзәр сәмимијјәтлә јоғрулмуш бир достлуг варды... Вә мән бу достлугла өмрүм боју фәхр едәчәјәм.